

Nalewkami jeżdżą tramwaje

Autorka: Zofia Mioduszevska, pracownik Muzeum Historii Żydów Polskich, koordynatorka edukacyjnego programu muranowskiego. Absolwentka Międzywydziałowych Indywidualnych Studiów Humanistycznych (MISH) na Uniwersytecie Warszawskim oraz IECA w Nancy, Francja.

Temat zajęć

Zaprezentowanie informacji o nieistniejącej już Dzielnicy Północnej oraz o współcześnie funkcjonujących miejscach ważnych dla Żydów warszawskich.

Wielkość grupy: około 30 osób

Czas trwania zajęć: 60 min. oraz 30 min.

Po zakończeniu zajęć uczestnik:

- lokalizuje miejsca, w których przed wojną mieszkali Żydzi;
- wie jaki charakter miała przedwojenna Dzielnica Północna i kim byli jej ówcześni mieszkańcy;
- potrafi wskazać istniejące współcześnie „centra” życia żydowskiego w Warszawie.

Materiały wykorzystywane w czasie zajęć

Fotografie żydowskiej Warszawy, które dostępne są między innymi na stronie Wirtualny Sztetl www.sztetl.org.pl/ oraz www.warszawa1939.pl/ i kartki z informacjami dla uczestników, wykorzystywane w czasie spaceru.

Opis zajęć

1. Prowadzący/a zaczyna spacer na tarasie nad kinem Muranów – rozciąga się stamtąd dobry widok na znajdujący się po drugiej stronie ulicy Andersa Arsenał, na ulicę Tłomackie i Żydowski Instytut Historyczny, na dawne Leszno (Al. Solidarności). Prowadzący/a zadaje uczestnikom pytania: Kim są Żydzi? Co to znaczy być Żydem? Ilu Żydów mieszka obecnie w Polsce, Warszawie? Ilu było kiedyś w Polsce, w Warszawie? Skąd Żydzi wzięli się w Polsce?
2. Na początku prowadzący/a określa lokalizację spaceru (północ Warszawy, bliskość Starego Miasta, obszar Muranowa) oraz zaznacza, kiedy na Muranowie (przedwojenna Dzielnica Północna, nazywana nalewkowsko-muranowską) zaczęli osiedlać się Żydzi (patrz przypis nr 1). Warto posłużyć się mapą terenu, która znajduje się w książce „Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście” Barbary Engelking i Jacka Leociaka (IFiS PAN, 2001). Na mapie naniesiono przedwojenną zabudowę i układ urbanistyczny, zmieniające się granice getta oraz współczesną siatkę ulic.
3. Z tarasu nad kinem prowadzący/a pokazuje uczestnikom Żydowski Instytut Historyczny oraz Błękitny Wieżowiec, znajdujący się w miejscu, w którym stała Wielka Synagoga (wraz z przedwojenną fotografią Wielkiej Synagogi). Opowiada uczniom o tym, co znajdowało się na ulicy Tłomackie przed wojną. (Materiał pomocniczy nr 2). Następnie grupa przechodzi przejściem podziemnym (metro) do Arsenалу i skrzyżowania ulic Bohaterów Getta i Długiej. Pod Arsenalem warto wspomnieć o akcji, która miała tam miejsce 26 marca 1943 roku. Mimo, że nie związana jest bezpośrednio

z tematyką spaceru, warto zwrócić uwagę, że akcja miała miejsce na kilka tygodni przed wybuchem Powstania w Getcie Warszawskim (19 kwietnia 1943) i była pierwszą dużą akcją uliczną zorganizowaną przez Grupy Szturmowe Szarych Szeregów. Prowadzący opowiada krótko o charakterze akcji pod Arsenalem, jej uczestnikach i znaczeniu. Akcja pod Arsenalem odbywała się w bezpośrednim sąsiedztwie getta i jednej z jego głównych bram wjazdowych. To właśnie tutaj, rano, 19 kwietnia 1943, wkraczające oddziały niemieckie napotkały na zbrojny opór powstańców Getta Warszawskiego. Arsenał to jedyny budynek, który przetrwał z zabudowy przedwojennych Nalewek. Przed wojną budynek miał podcienia (od strony południowej).

4. Za Arsenalem grupa skręca w lewo i wchodzi na dawną ulicę Nalewki, gdzie idzie po przedwojennym bruku (granitowa kostka) wzdłuż szyn tramwajowych. Następnie wchodzi w głąb parku aby obejrzeć zachowany fragment konstrukcji Pasażu Simonsa, który znajduje się obok Pomnika Żołnierzy Batalionu Chrobry i Armii Krajowej. Uczestnicy odczytują fragmenty opowieści o dawnej dzielnicy (fragmenty wspomnień Bernarda Singera, „Moje Nalewki”, Czytelnik, 1959 oraz notatek z podróży Alfreda Döblina, „Podróż po Polsce”, Wydawnictwo Literackie, 2000). Materiał pomocniczy nr 3.
5. Następnie grupa idzie ul. Bohaterów Getta, która kończy się przechodząc w park. Wchodzimy na chodnik i zatrzymuje się przed bramą Parku Krasińskich. Brama jest XVIII-wiecznym zabytkiem, być może dziełem Tylmana z Gameren. Kilkadziesiąt metrów za bramą (na północ, w stronę skrzyżowania ulicy Anielewicza ze Świętojerską) mieściła się brama wjazdowa do Getta Warszawskiego.
6. Następnie grupa przechodząc przez park Krasińskich, skręca w lewo i wchodzi w ulicę Mordechaja Anielewicza. W tym miejscu prowadzący/a prosi uczestników o wymienienie znanych sobie bohaterów Powstania w Getcie Warszawskim (Materiał nr 4). Dodatkowe informacje i losy innych powstańców w książce Anki Grupińskiej, „Ciągłe po kole Rozmowy z żołnierzami Getta Warszawskiego”, Twój Styl, 2000.
7. Na skrzyżowaniu ulicy Anielewicza i Zamenhofa grupa skręca w lewo i podchodzi pod budynek z numerem 5, w którym stał dom, gdzie mieszkał Ludwik Zamenhof, twórca języka esperanto. W tym miejscu znajduje się obecnie tablica pamiątkowa. Prowadzący/a pyta uczestników, co wiedzą na temat Ludwika Zamenhofa. Skąd się wzięł na Muranowie? Kim był? Dlaczego myślał o takim języku?
8. Zajęcia kończymy w okolicach placu Grzybowskiego, na ulicy Twardej (synagoga Nożyków, gmina żydowska, sklep koszerne). Prowadzący może zwrócić uwagę, iż wielu Żydów mieszka w blokach znajdujących się niedaleko synagogi (osiedle za Żelazną Bramą). Wspomina również o działającej w okolicach Ronda Radosława Chabad Lubavitch.

Bibliografia:

- Döblin Alfred, Podróż po Polsce, Wydawnictwo Literackie, 2000.
- Edelman Marek, I była miłość w getcie, Świat Książki, 2009.
- Engelking-Boni Barbara, Leociak Jacek, Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście, IFiS PAN, 2001.
- Grupińska Anka, Ciągłe po kole Rozmowy z żołnierzami Getta Warszawskiego, Twój Styl, 2000.

- Liliental Regina, Dziecko żydowskie, 1927.
- Małkowska Ewa, Synagoga na Tłomackie, PWN, 1991.
- Singer Bernard, Moje Nalewki, Czytelnik, 1959.
- Pamięć. Historia Żydów Polskich przed, w czasie i po Zagładzie, wydawca Gołda Tencer Fundacja Shalom, Warszawa, 2004.
- Trudne pytania w dialogu polsko-żydowskim, Jacek Santorski & CO, 2006.

Materiał nr 1

Żydzi zaczęli osiedlać się w Warszawie już w połowie XIV wieku. Początkowo mieszkali na Starym Mieście, na ulicy Żydowskiej (okolice obecnej ulicy Rycerskiej i Wąskiego Dunaju). Byli kupcami i lekarzami, pożyczali pieniądze na procent. Podlegali jurysdykcji książąt mazowieckich, ponieważ osiedlali się na ich gruntach. W przestrzeni miasta pojawiły się budowle związane z żydowskim życiem religijnym – synagoga, szkoła, łaźnia rytualna, rzeźnia rytualna. Mieszczanstwo warszawskie szybko weszło w konflikt z przybyszami. Spór dotyczył prawa do zamieszkania w mieście oraz swobody uprawiania handlu i rzemiosła. Pod koniec XV wieku konflikty nasiliły się (na konflikt miała także pewien wpływ działalność kaznodziejska Bernardynów przysłanych do Warszawy przez Jana Kapistrana). Zmuszeni do przenosin, Żydzi osiedlali się w miejscowościach znajdujących się pod Warszawą (Czersk, Pułtusk, Błonie, Nowa Warszawa). Był to ten sam okres, w którym nastąpiły także inne „wygnania” (Wygnanie Żydów z Hiszpanii i Sycylii, Portugalii, a w Polsce – z Krakowa). W 1527 roku Zygmunt Stary wydał przywilej *De non tolerandis Judaeis*. Dokument ten zabraniał Żydom mieszkania i czasowego przebywania w Warszawie i na jej przedmieściach, a także posiadania domów w Warszawie. Zniknęła ulica Żydowska na Starym Mieście. W kolejnym okresie Żydzi osiedlali się w jurydykach (miasta prywatne z własnym osadnictwem, administracją i prawami miejskimi), korzystając z protekcji ich właścicieli. W II połowie XVIII wieku Żydzi zaczęli osiedlać się na Pradze – tam mieszkał najbogatszy warszawski Żyd Szmul (Jakubowicz) Zbytkower, który założył (istniejący do dzisiaj) cmentarz na Bródnie. W tym czasie Żydzi mieszkali także w okolicach Krakowskiego Przedmieścia, Starego Miasta, Senatorskiej, Bielańskiej, Tłomackiego, Elektorальной, Powiśla, Solca i Czerniakowa.

Materiał nr 2

Główna Biblioteka Judaistyczna i Instytut Nauk Judaistycznych

Bibliotekę wzniesiono obok Wielkiej Synagogi w latach 30. XX w. Jej autorem był Edward Zachariasz Eber. Przed wojną zbiory biblioteki liczyły 30 000 tomów (zostały wywiezione w 1939 roku i większość z nich zaginęła). W czasie okupacji budynek był miejscem życia kulturalnego i społecznego (koncerty, spotkania). Funkcjonowała tam, dopuszczona do działalności przez niemieckie władze okupacyjne, Żydowska Samopomoc Społeczna. Od listopada 1940 roku do marca 1942 roku budynek znajdował się w getcie. W budynku działała konspiracyjna grupa *Oneg Szabat* (Radość Soboty) kierowana przez Emanuela Ringelbluma. Prowadziła ona dokumentację życia i zagłady Żydów w Polsce w okresie II wojny światowej. W kwietniu 1942 roku w budynku ulokowano 2000 Żydów przesiedlonych z Niemiec, którzy podzielili los Żydów Warszawy. Kiedy ulica Tłomackie została wyłączona z getta, do Biblioteki, do Synagogi i na placyk przed nią zwożono meble z wylud-

nionych mieszkań. Po wysadzeniu Wielkiej Synagogi (16 maja 1943) Niemcy próbowali podpalić bibliotekę – budynek nosi ślady pożaru (posadzka w hallu głównym). Po wojnie w budynku mieścił się Centralny Komitet Żydów w Polsce. W budynku ulokowana została Centralna Żydowska Komisja Historyczna, która zajęła się ratowaniem ocalałej spuścizny kulturalnej Żydów Polskich. W 1947 komisja przekształciła się w Żydowski Instytut Historyczny. Najcenniejszym ze zbiorów jest Archiwum Ringelbluma znalezione w gruzach warszawskiego getta w 1946 i 1950 roku.

Wielka Synagoga

Synagogę zaprojektował Leander Marconi. Była to największa i najważniejsza świątynia postępowego środowiska żydowskiego w Warszawie, jedna z najokazalszych polskich budowli z XIX wieku. Budowa trwała wiele lat, Synagogę uroczysto otwarto 26 września 1878 roku. Zbudowana była w stylu klasycystycznym, posiadała 2200 miejsc siedzących: 1150 miejsc w sali głównej oraz 1050 miejsc w galerii dla kobiet. W synagodze znajdowała się również biblioteka z bardzo bogatym i cennym księgozbiorem. Budynek został wysadzony 16 maja 1943, osobiście przez Jurgena Stroopa, w akcie odwetu za powstanie w getcie i jako symbol zniszczenia żydowskiej Warszawy. Obecnie w miejscu synagogi znajduje się Błękitny Wieżowiec.

Więcej informacji o synagodze: <http://www.sztetl.org.pl/> oraz w książce Ewy Małkowskiej Synagoga na Tłomackiej, PWN, 1991.

Materiał nr 3

Pasaż Simonsa

Kilkupiętrowy gmach handlowy, który został zbudowany w 1904 roku u zbiegu ulic Długiej i Nalewki. Inicjator przedsięwzięcia, Albert Simons, zamierzał przejąć część handlu hurtowego skupiającego się w okolicy. W czasie Powstania Warszawskiego w pasażu Simonsa i sąsiednim Arsenale walczyli żołnierze „Chrobrego”. Budynek istniał do 1944 roku (zniszczony przez bombardowania niemieckie w końcu sierpnia, w murach Pasażu poległo kilkuset powstańców)

Dzielnica żydowska w Warszawie zajmowała jedną piątą część miasta, skupiała dwieście pięćdziesiąt tysięcy osób, a więc jedną trzecią mieszkańców (...) Mieliśmy do dyspozycji tramwaj konny. Wyjeżdżał z ulicy Sierakowskiej; napełniał się publicznością żydowską na Muranowie; od Nalewek toczyła się gorączkowa walka nie tylko o dostęp dla ludzi, ale i o miejsce dla paczek. (...) Nalewki sprzedawały koronki, wyroby galanteryjne i pończosznicze. Gęsia handlowała manufakturą moskiewską i łódzką. Franciszkańska skupowała radomską skórę. Grzybów handlował żelazem (...) Kupcy mieszkali blisko swoich sklepów.

B. Singer

Dzielnica, w której mieszkałem, była krzykliwa. Skrzypienie wozów i krzyki sprzedawców można było słyszeć już przed godziną szóstą rano. Podwórze budził krzyk niewyspanych ludzi, którzy tak rozpoczynali dzień pracy (...) Na rynku muranowskim przy każdym straganie stała cała rodzina właściciela: mąż, żona i co najmniej dwoje dzieci. Obok straganów ulokowały się przekupki z koszami. Rynek krzyczał od rana do wieczora. Miał to być sposób na zwabienie klientów.

B. Singer

Nalewkami jeżdżą tramwaje. Domy mają tu fasady, jak większość domów w Warszawie, sypiące się, brudne. W głąb każdego domu daje nura podwórko. Zachodzę na jedno z nich: jest czworokątne i niczym targ pełne hałasujących ludzi, Żydów, przeważnie w chałatach. W poprzecznych budynkach sklepy z meblami, skórami. A kiedy już przeszedłem przez jeden z takich budynków, znów stoję na rojnym dziedzińcu, pełnym skrzynek i zaprzęgów konnych; załadowują je i rozładowują żydowscy tragarze. Wielkie przedsiębiorstwa mieszczą się na tych Nalewkach. Dziesiątki barwnych szyldów reklamują: skóry, futra, kostiumy, kapelusze, walizki. Handlują w sklepach na górnych piętrach. W stronę miasta, na południowym odcinku Długiej, otwarte duże nowoczesne magazyny: perfumerie, stemple, rękodzieło.

A. Döblin

Materiał nr 4

Marek Edelman (1922-2009) – jeden z przywódców Powstania w Getcie Warszawskim, działacz polityczny i społeczny, lekarz kardiolog, autor wspomnień o Getcie, ważna postać polskiego życia publicznego.

Mordechaj Marian Anielewicz (1919-1943) – przywódca Powstania w Getcie Warszawskim. Działacz Haszomer Hacair, komendant Żydowskiej Organizacji Bojowej, dowódca powstania w getcie, zginął śmiercią samobójczą w bunkrze na Miłej 18.

Kazik Ratajzer – (ur.1924, obecnie Simcha Rotem), bojowiec i łącznik ŻOB, w Powstaniu w Getcie walczył na terenie szcztokarzy, później główny łącznik po stronie aryjskiej, wyprowadzał ocalałych powstańców kanałami z getta, walczył w Powstaniu Warszawskim.

Cywia Lubetkin „Celina”(1914-1978) – działaczka Dworu, członkini ŻOB, uczestniczka Powstania w Getcie i Powstania Warszawskiego; w 1946 roku emigrowała do Palestyny, współzałożycielka Kibucu im. Bohaterów Getta w Izraelu; żona Antka Cukiermana. Biogramy z książki „I była miłość w getcie”, Marek Edelman, 2009.